

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК: 930.2 (=131.1) (477.75) „474”

Анатолій Кузь
(Чернівці)

„INUENTARIUM RERUM ARMORUM ET MUNITIONUM...” (ОПИС ВІЙСЬКОВОГО ОЗБРОЄННЯ КАФИ 1474 Р.)

У статті автор аналізує документальне джерело з історії генуезької Кафи в останні роки її існування – Опис озброєння 1474 р., складений масаріями міста. Унікальний документ з колекції архіву генуезького Банку св. Георгія проливає світло на стан обороноспроможності факторії перед навалюю турків-османів. Вперше подається повний текст документа з перекладом. Крім того, автором зроблено докладні коментарі до латинського тексту, в яких охарактеризовано озброєння в арсеналах Кафи.

Ключові слова: генуезці, зброя, опис, комплект, бомбарда, спис, нотаріус, латинь, переклад.

Серед колекції документів архіву генуезького Банку св. Георгія, що володів усіма чорноморськими факторіями Генуї, особливий інтерес у нас викликав один маловідомий документ, що був складений масаріями¹ Кафи у 1474 р. Мова йде про інвентарний опис військових припасів та майна міста в останні роки перед османським завоюванням. Написаний лігурійським діалектом пізньосередньовічної латини, цей опис містить цінну інформацію про арсенали Кафи, види озброєння, їхню кількісну та якісну характеристику.

Повністю мовою оригіналу „Inuentarium...” був опублікований під редакцією А. Вінї у двотомному виданні „Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell’Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV)”². Проте перекладу на італійську або українську мову на сьогоднішній день не було зроблено, хоча окремі уривки з’являлися у публікаціях вітчизняних вчених. Першим, хто звернув увагу на цей документ, став А. Бертъе-Делагард – видатний дослідник Криму, віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей. На основі опису він перерахував кількість бомбард та ручної вогнепальної зброї, що перебувала на озброєнні у колонії. Торкаючись питання про артилерію в Криму та її наявності у князівства Феодоро, науковець зазначав, що у „головному складі (Кафи. – А. К.) бомбард було вісім у 1474 р. і дрібної вогнепальної зброї близько двохсот (одиниць)”³. Проте ні А. Бертъе-Делагард, ні Л. Коллі (хранитель Феодосійського музею старожитностей), працюючи з цим джерелом, не зацікавилися змістом більш детально. В подальшому з якихось причин „Inuentarium...” повністю випав

з поля зору дослідників генуезької старовини. І тільки у новітній період кримський дослідник В. Миц знову використав дані опису для своїх досліджень. Також ним було перекладено деякі уривки, що стосуються артилерії Кафи у 1474 р.⁴

Необхідність проведення інвентаризації зброї і військових припасів виникла внаслідок масових випадків розкрадання амуніції. В інструкції новому кафинському консулу Антоніотто Кабеллі від 16 червня 1472 р. протектори Банку св. Георгія уповноважують його скласти опис фактично наявної кількості зброї і військових припасів і зразу ж відправити його в Геную, а також дізнатися, наскільки правдивими є донесення про зникнення або присвоєння деякими приватними особами зброї зі складів фортець внаслідок халатності або зради деяких сторожів арсеналів⁵. Антоніотто Кабелла на чолі військового контингенту прибув у Кафу 7 квітня 1473 р. і зразу ж вступив на посаду масарія в управління казначейства. На посаду ж консула він вступив тільки через рік після того, як на основі Статуту її вже зайняв Батіста Джустініані. Опис було закінчено тільки в кінці літа 1474 р., про що свідчить запис масарії (29 серпня)⁶. Сам документ складено 3 вересня 1474 р. Терамусом де Кастеллаціо⁷. А уже 4 вересня цього ж року колишній консул Батіста Джустініані виїхав до Генуї, забравши з собою копію опису⁸.

В „Inuentarium...” детально описуються військові припаси, що, очевидно розміщувалися в декількох приміщеннях. У тексті документа згадуються перший та другий склади, будівлі (мансарди) над ними, три зали та приміщення в новому палаці консула. Всі вони були заповнені різного роду зброєю та підручними матеріалами до неї. Місце вірогідного розміщення арсеналів у тексті відсутнє. Проте за Статутом Кафи 1449 р. військові припаси громади повинні були зберігатися в громадському арсеналі (sabarbaria comunis), що, на думку В. Юркевича, розміщувався у вежі св. Костянтина⁹. Для охорони зброї приписувалося поставити одного наглядача з помічником, яким під загрозою великого штрафу заборонялося впускати туди будь-кого. Вежа св. Костянтина мала особливий військовий статус і в час війни для її охорони наймалися солдати тільки за погодженням консула та синдиків. У вежі Станталіс зберігалася зброя, яку кожен рік зобов’язані здавати в арсенал консул та інші чиновники¹⁰. Зброя була і в палаці консула, проте її розміри та місцезнаходження невідоме.

Кількісна характеристика наявного озброєння за описом 1474 р. дозволяє зробити деякі припущення щодо чисельності ополчення в Кафі на останньому етапі її існування. У переліку вказана значна кількість зброї ближнього бою (116 мечів, 722 протазани, 27 ронконі, 751 довгий спис);

обладунків (490 бригантин, 54 кірас); захисного озброєння (93 щити, 849 саладів); зброї дальньої дії (209 баліст різного розміру та конструкції) та іншого зняряддя. Окреме приміщення передбачалося для вогнепальної артилерії (більше 200 одиниць різних розмірів і калібрів). Гіпотетично можна розрахувати, що з такою кількістю зброї можна екіпірувати ополчення, чисельністю від 800 до 1000 осіб. Хоча кількість списів дозволяє говорити про чисельність у 1500 солдатів. Найман-

ці, що прибували до Кафи з метрополії, мали своє озброєння і, як правило, не здавали його в арсенал. Тому в сукупності військові сили Кафи на час облоги її турками-османами могли налічувати 1200-1500 солдатів у повній екіпіровці, або до 2000 зі списками¹¹.

При публікації перекладу „Inuentarium...” ми залишили текст оригіналу таким, яким він опублікований у А. Вінї, хоча в документі присутні викривлення окремих слів або термінів¹²:

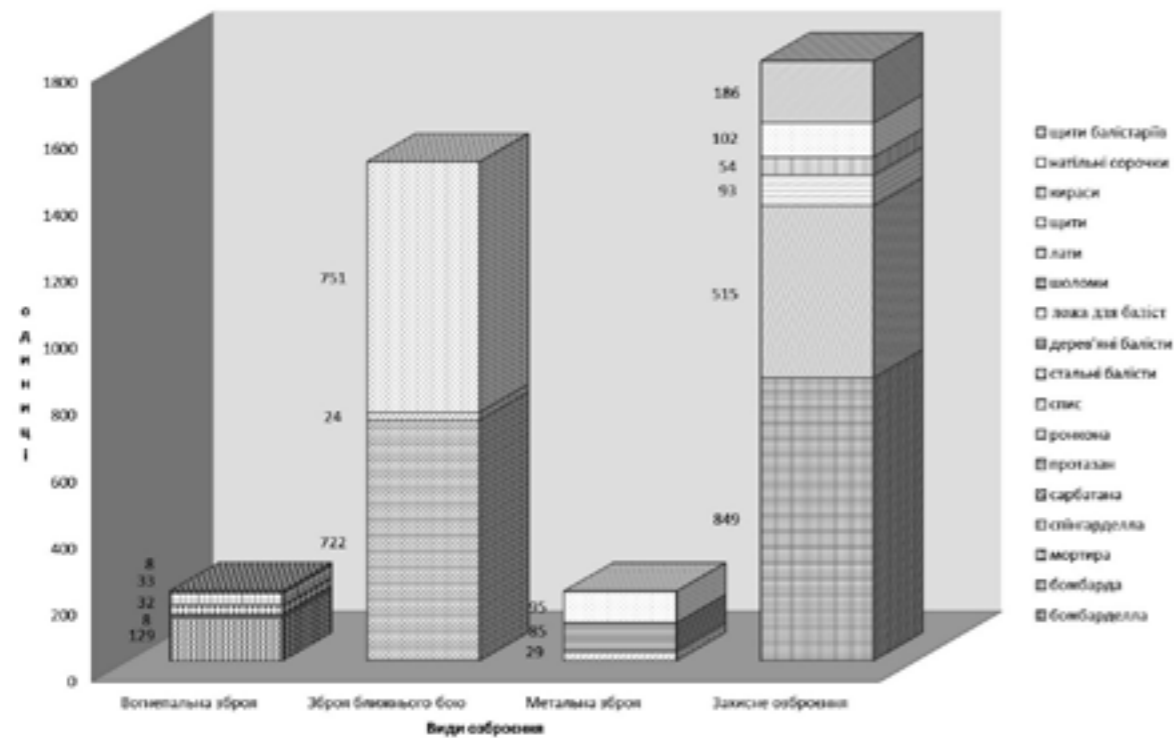
MCCCCLXXIII die XXVIII augusti	1474 року, в день 29 серпня
Inuentarium rerum armorum et munitionum communis janue in capha existentium in massaria nova sub gubernatione nobilis leonelis de vivaldis habentis de eis curam.	Інвентар предметів озброєння та бойових припасів комуни Генуї в Кафі, існуючих в новій масарії під керівництвом нобиля Леонела де Вівальді, жителя з такою турботою.
Et primo:	По перше:
In primo magazeno.	В першому погребі (складі).
Salnitrij bote ¹³ septem.	Сім бочок селітри.
Item carateli magni septem.	Також сім великих бочок
Item carateli parui tredecim.	Також тринадцять невеликих бочок
Stagnorum carateli parui tres.	Три невеликі бочки олова
Item prati ¹⁴ (sic) sex magni cum una stagnaria ¹⁵ .	Також шість великих (бочок) лугів з одним мідним глечиком
Clape ferri ¹⁶ pro canonis bombardarum sexaginta septem.	Шістдесят сім гарматних залізних ядер для бомбард.
Plumbi panes duodecim in quibus est unus paruus.	Дванадцять злитків свинцю одного розміру.
Bancale unum magnum plenum verotonorum ¹⁷ talium qualium.	Один великий піддон з веретонами однієї якості.
Capse due verotonorum a girella ¹⁸ et una a tibia ¹⁹ talis qualis.	Два ящики веретонів для арбалета (з блоком) та один для арбалета (з ноги) однієї якості.
Barrilia ferrorum verotonorum. in quibus sunt aliqua semiplena decem.	Бочка, з великою кількістю залізних болтів, неповна.
Cauagnus ²⁰ unus dictorum ferrorum.	Одна корзина залізної арматури.
Tribulorum barrilia duo.	Дві бочки трибул.
Stachetarum ²¹ pro coiracijs barrilia tria.	Три бочки заклепок для лат.
Canoni rami pro cisterna ²² tres.	Три мідних труби для цистерни.
Capsietina una ferramentorum veterum pauci valoris.	Маленький ящик з старими інструментами поганої якості
Campana una parua.	Один невеликий дзвін
Ferra ²³ pro fanalibus quadraginta septem.	Арматури для ліхтарів сорок сім штук
Alsaris cantaria ²⁴ in numero LXVI.	Підвісних вагів (кантарів) числом LXVI.
In sorairolo²⁵ super primum magazenum.	У верхній мансарді над першим погребом
Badilia sexaginta (sic) viginti quinque.	Заступів шістдесят, поверх того ще двадцять п’ять.
Ferri pro portis ²⁶ ta... septuaginta.	Ланцюгів для дверей(воріт) сімдесят.

Ferra pro partexanis ²⁷ in duabus capsietinis septingente viginti duo.	Залізних наконечників для партезан в двох ящиках сімсот двадцять два.
Enses ²⁸ a cultello sine vaginis pauci valoris quinquaginta unus.	Мечів гострих без піхов малих кількістю п'ятдесят один.
Ronconi ²⁹ veteres sine astis tres.	Три зношені алебарди (ронконе) без дrevка.
Turni ³⁰ pro balistis triginta octo.	Тридцять вісім воротів для баліст.
Serra una magna cum suo turno.	Зубчата рейка одна велика для балісти.
Calderoni III cum coperchijis duobus et una padella ac uno brandali.	Чотири великих котла з двома кришками, одна сковорода і один просмолений факел.
Boclerij ³¹ parui veteres et pauci valoris undecim.	Одинадцять малих зношених щитів поганої якості.
In secundo magazeno. У другому складі	
Aste lanciarum longarum. in quibus sunt aliqui pecij. sexcente quadraginta tres.	Держаків для довгих списів, і різного зняряддя шістсот сорок три одиниці.
Aste dardarorum centum quinquaginta quinque.	Держаків для списів (дротиків) сто п'ятдесят п'ять.
Ronconi viginti quatuor.	Алебард(ронконі) двадцять чотири.
Fanales cum suis astis decem.	Ліхтарів з держаками десять.
Sulfuris carateli viginti sex.	Сірки двадцять шість бочонків.
Capse veretorum talium qualium triginta quatuor.	Тридцять чотири ящики дротиків одного розміру.
Corbe plene veretorum talium qualium nouem.	Дев'ять корзин, до країв заповнених дротиками одного розміру.
Ferra pro lancijs longis septingenta quinquaginta unum.	Залізних наконечників для довгих списів сімсот п'ятдесят одна штука.
Stroporum ³² bota una.	Стропів одна бочка.
Enses in una capsula sexaginta quinque. in quibus sunt aliqui sine vagina.	Мечів однакових без піхов у одному ящику шістдесят п'ять.
In sorairolo supra secundum magazenum. У верхній мансарді над другим складом.	
Capse veretorum a tibia tricena (sic) octoginta septem.	Болтів для балісти (з ноги) по тридцять, вісімдесят сім ящиків.
Capse veretorum a girella ducente octoginta nouem.	Болтів для балісти (з блоком) двісті вісімдесят дев'ять ящиків.
Capse varetonorum a turno centum nonaginta due.	Болтів для балісти (з воротом) сто дев'яносто два ящика.
Capse sagittarum ³³ sexaginta due.	Стріл для луків шістдесят два ящика.
In prima sala. В першій залі	
Coiracie ³⁴ apense ducente octuaginta due.	Двісті вісімдесят два комплекти лат.
Celate ³⁵ apense ducente octuaginta due.	Двісті вісімдесят два комплекти салатів.
Tarconi ³⁶ sexaginta duo.	Щитів (тарконі) шістдесят два.
Pancierie quinquaginta quatuor.	Панцирів (кирас) п'ятдесят чотири.
Brachialia pro coiracis ducenta septuaginta tria.	Наручників (наплечників) двісті сімдесят три.
Gorgiarini centum sexaginta septem.	Латних горжетів сто шістдесят сім.
Camixie ³⁷ cum cruce rubra centum due.	Сорочок з червоним хрестом сто дві.
Aciole filii pro balistis mille	Голок з нитками льняними для баліст

nonaginta octo.	тисяча дев'яносто вісім.
Fili pro balistis carateli quatuor.	Пряжі для баліст чотири бочки.
Girelle pro balistis octoginta octo.	Блоків для баліст вісімдесят вісім.
In secunda sala. В другій залі.	
Coiracie apense centum septuaginta due.	Сто сімдесят два набори лат.
Lazanie ³⁸ apense nonaginta nouem.	Горщиків дев'яносто дев'ять наборів.
Celate apense centum sedecim.	Салатів сто шістнадцять комплектів.
Falde tricente quadraginta tres.	Мотків шерсті (шовку) триста сорок
Tarchete viginti.	Щитів двадцять.
Pactoralia descuberta quinquaginta tria.	Нагрудних лат (пластин) відкритих п'ятдесят три.
Baliste alsaris ³⁹ viginti nouem.	Баліст сталєних двадцять дев'ять.
Baliste ligni ⁴⁰ octoginta quinque.	Баліст дерев'яних вісімдесят п'ять.
Fusti balistarum nonaginta quinque.	Ложів від баліст дев'яносто п'ять.
Tabulerij ⁴¹ balistarum nonaginta unus.	Щитів балістаріїв дев'яносто один.
Tabulerij balistarum nonaginta septem.	Щитів балістаріїв дев'яносто п'ять.
In tercia sala. В третій залі.	
Lazanie apense ducente octoginta tres.	Двісті вісімдесят три комплекти підвісних горщиків.
Lazanie posite in una corba tali quali quinquaginta una.	Горщиків, складених в корзину п'ятдесят один.
Celate quadringente quadraginta nouem.	Салатів чотириста сорок дев'ять штук.
Pecij magni et parui coiraciarum marcidarum in una corba viginti quatuor.	Великих і малих частин зношених лат, в одній корзині двадцять чотири штуки.
Coiracie octo aliquantulum bone.	Лат невеликих хороших вісім штук.
In camera noua palacij. В приміщенні нового палацу.	
Coiracie apense viginti quinque.	Двадцять п'ять комплектів лат.
Item in camera magna palacij coiracie quatuor. in quibus computantur coiracie due et celate due largite per spectabilem dominum baptistam justinianum.	Крім того, у великій кімнаті палацу чотири лати, серед яких враховано два комплекти лат і два салати, подарованих паном Батістою Джустиніані.
In massaria veteri. В старій масарії.	
Bombardelle ⁴² bronzi triginta quatuor cum canonis ⁴³ quinquaginta quatuor.	Тридцять чотири бомбарделли бронзові з п'ятдесятьма чотирма каморами.
Bombardelle bronzi nouem cum canonis tredecim.	Дев'ять бомбардел бронзових з тринадцятьма каморами.
Spingardelle ⁴⁴ bronzi nouem.	Спінгарделл бронзових дев'ять.
Spingardelle bronzi quinque.	Спінгарделл бронзових п'ять.
Mortareti ⁴⁵ bronzi sex.	Мортир бронзових шість.
Sarbatane ⁴⁶ bronzi octo.	Сарбатан бронзових вісім.
Canoni ⁴⁷ bronzi quatuordecim pro bombardellis.	Стволів бронзових чотирнадцять для бомбардел
Bombarde ⁴⁸ bronzi cum suis canonis sex ponderis cantariorum XXXX circa in circa singula.	Бомбард бронзових зі своїми каморами шість, вагою 40 кантаріїв
Bombarde bronzi unius pecij due	Бомбард бронзових одного розміру

ponderis cantariorum XXV in singula.	дві, вагою 25 кантаріїв кожна.
Spingardelle parue ferri decem et nouem cum canonis nonaginta quatuor.	Спінгардел малих залізних десять і дев'ять (спінгард) з 49 каморами.
Mortareti ferri viginti sex.	Мортир залізних двадцять шість.
Canoni ferri septuaginta duo pro bombardellis.	Стволів залізних сімдесят два для бомбардел
Caualleti ⁴⁹ ferri sexaginta quatuor.	Лафетів залізних шістдесят чотири.
Cauigie siue parui ferri septuaginta nouem.	Цвяхів невеликих залізних сімдесят дев'ять
Cunij ⁵⁰ pro bombardellis quadraginta nouem.	Клинів для бомбардел сорок дев'ять
Cauigie ⁵¹ ferri perforate triginta nouem.	Нагелів залізних для сверління тридцять дев'ять
Pestoni ⁵² ferri pro stiuando quinque.	Трамбівки залізні для укладки п'ять
MCCCCLXXXIII die III septembris.	В день 3 вересня 1474 р.
Extractum est ut supra etc.	Виписка, як вказано вище складена
Teramus de castellacio notarius et massarie caphe scriba.	Терамусом де Кастелацио, нотаріусом і масарієм Кафи.

Кількісні характеристики озброєння за інвентарним описом 1474 р.

¹ Масарії – прибутково-видаткові книги генуезьких колоній, в тому числі і Кафи (Caffe Massaria). Книги велися спеціальними чиновниками, касирами (масаріями), що обиралися в Генуї терміном на один рік. Вступ їх на посаду не співпадав з початком календарного року, інколи мали місце затримки прибуття наступних масаріїв. Тому рахунки масаріїв, позначених певним роком, на практиці можуть відноситися до середини цього року – літа-осені наступного. Для ревізії масаріїв здавалися по закінченні терміну повноважень масарія спеціальним комісіям в Генуї. Копії книг збереглися в Державному Архіві Генуї. Знайдені бухгалтерські книги за період 1374-1472 рр.

² Atti della Societa Ligure di storia patria (далі – ASLSP). – Genova, 1881. – Vol. VII. – Parte II. – Fasc. II. – P. 999-1002. – У монографії В. Мица помилково вказано інший рік (1879). Див.: Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты. – Симферополь: Универсум, 2009. – С. 442. – Цієї ж помилки ми припустилися у своїй статті з історії вогнепальної зброї в Північному Причорномор'ї, де було використано дані В. Мица (Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV-XV вв. (по данным письменных и археологических источников) // Харьковський історико-археологічний ежегодник „Древности – 2010”. – Харьков, 2010. – Вып. 9. – С. 83).

³ Бертье-Делагард А. Л. Каламита и Феодоро // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Симферополь, 1918. – №55. – С. 18.

⁴ Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты... – С. 442.

⁵ Колли Л. Падение Каффы. Последние годы генуезских поселений в Крыму (1466-1475) // ИТУАК. – Симферополь, 1918. – №54. – С. 156; Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV) / Ed. A. Vigna // ASLSP. – Genova, 1879. – T. VII. – Doc. MXXXI.

⁶ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell'Ufficio di S. Giorgio... – 1881. – Vol. VII. – P. 999.

⁷ Там само. – P. 1002.

⁸ Колли Л. Падение Каффы. Последние годы генуезских поселений в Крыму... – С. 171.

⁹ Устав для генуезских колоний в Черном море / Пер. В. Юргевича // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 700-701; Юргевич В. Н. Примечания к уставу 1449 года // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 826, сн. 83.

¹⁰ Устав для генуезских колоний в Черном море... – С. 724.

¹¹ Проблема визначення чисельності ополчення генуезької Кафи та взагалі її населення до сьогодення залишається дискусійною. Пропонувалися різні числові показники кількості населення міста в 70-х рр. XV ст.: 60-70 тис. (Джустініані, Фольетта, Мурзакевич, Чіперіс), 20 тис. (Балар, Ніколле), 8 тис. (Пономарьов), 30 тис. (Єманов), 30-35 тис. (Миц) тощо. Максимальний показник за описом 1474 р. говорить про ополчення в 2000 осіб. Якщо до цього переліку додати екіпажі кораблів, що стояли в гавані, а також потенційне ополчення з навколишніх районів, то цифра може зрости на 500-700 осіб. Крім того можна врахувати ще підрозділи козаків та обслугову для артилерії. Загалом набирається близько трьох тисяч оборонців міста. У зв'язку з такими розрахунками чітко видно, що наявної зброї не вистачало для кожного солдата, бо не вистачало і солдатів для охоплення всього периметру фортечних стін. На думку В. Мица, для нормальної повноцінної оборони Кафи потрібно було не менше як 6000 осіб (Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты... – С. 420).

¹² При перекладі з середньовічної латини були використані наступні словники та посібники: Новый большой итальянско-русский словарь / Г. Ф. Зорько. – М.: „Русский язык – Медиа”, 2004; Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М.: Русский язык-Медиа, 2005; Glossarium mediae et infimae latinitatis / conditum a C. Du Fresne, domino Du Cange, auctum a monachis ordinis sancti Benedicti [DD. Toustain, Le Pelletier, Dantine et Carpentier]; cum supplementis integris D. P. Carpenterii, Adelungii, aliorum suisque digessit G. A. L. Henschel, ... – L. Favre (Niort) – 1883-1887; Дрбоглав Д. А. Учебное пособие по средневековой латыни. – М.: Изд-во МГУ, 1993; Salvini N. Nuovo glossario medievale ligure. – Genova: Civico Istituto Colombiano, 1984; Rossi G. Glossario medioevale ligure. Appendice // Miscellanea di storia italiana. – 1909. – Vol. 44; Rossi G. Glossario medioevale ligure con Appendice. – Bologna: Forni, 1971; Niermeyer J. F. Mediae latinitatis lexicon minus. Lexique latin medievale/francais/anglais. – Leiden: E. J. Brill, 1993; Oxford Latin Dictionary / Ed. P. G. W. Glare. – Oxford, 1968-1982. – Fasc. I-VIII.

¹³ Bote, botte – бочка. В італійській мові розрізняються різні терміни для бочок неоднакового об'єму та призна-

чення: botticella, fusto, barile, bariletto, bigoncia (діжка), caratello (винна бочка). В латинській мові – dolium, cura, calpar (винна бочка), ogca (бочка для риби).

¹⁴ Prati з італ. луг. В Дю Канжа зустрічаємо інше пояснення цього слова: prata – argentum. В сучасній іспанській мові воно збереглося у формі plata (срібло, гроші). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1886. – T. 6, col. 478a. – Для чого використовувалися луги і який їхній вміст, невідомо. Можливо, це був галуновий розчин, що вживався для фарбування шкір.

¹⁵ Una stagnaria – один мідний глечик. Див.: Salvini N. Nuovo glossario medievale ligure... – P. 356.

¹⁶ Clape ferri можна перекласти як „залізне каміння, ядра”. Clara відповідає французькому amas de pierres (купа каміння). Див.: Niermeyer J. F. Mediae latinitatis lexicon minus... – P. 186.

¹⁷ Verretone – (з італ.) металевий спис, дротик. З лат. veru, verutum (короткий спис). Проте в епоху пізнього середньовіччя це слово дещо змінює своє значення: veretoni, viritones-стріли від арбалета (Див.: Дрбоглав Д. А. Учебное пособие по средневековой латыни... – С. 12). У лігурійській латині ми знаходимо слово „veretonus”, яке позначало довгу стрілу для балісти з масивним залізним наконечником (Див.: Salvini N. Nuovo glossario medievale ligure... – P. 397). Арбалетні стріли мали різну форму і конструкцію, і призначалися для різного типу баліст. Р. Пейн-Голлуей у своїй книзі з історії арбалета відзначає значну обертову силу віретона, що надавалася йому внаслідок спіралевидного кріплення пера, або матеріалу, що його заміняв. Див.: Пейн-Голлуей Р. Книга арбалетов. История средневекового метательного оружия. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – С. 25.

¹⁸ a girella (a zirella) – арбалет з блоком. З італ. „girella” перекладається як „шків, блок” (Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1883. – T. 1, col. 537b; Angelucci A. Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane. – Torino: Cassone, 1869. – Vol. I. – Parte I. – P. 32-34, post. 89; Collection de lois, maritimes antérieures au XVIIIe siècle / par J.-M. Pardessus. – Paris, 1837. – T. 4. – P. 469, 471, 472, 474, 475, 478, 480), інколи в лігурійській латині блок для натягування мотузки на арбалет також називався „derizela”. Див.: Salvini N. Nuovo glossario medievale ligure... – P. 145. При цьому методі натягування лука арбалета один кінець міцного шнура прикріплений до поясного ремня арбалетника. Інший кінець пропущений через колесо маленького блока, а потім зачеплений за металічний штифт, встановлений нижче на плечового кінця ложа арбалета. Інколи замість шнура використовували шкіряний ремінь. Див.: Пейн-Голлуей Р. Книга арбалетов... – С. 91-92.

¹⁹ a tibia (a gamba, a piede) – арбалет, що заряджався з ноги (однієї або двох). Див.: Collection de lois, maritimes antérieures au XVIIIe siècle... – P. 485; Conta M. R. Armi e armature in Piemonte nella prima metà del secolo XV (dagli inventari dei castelli dei principi d'Acacia) // Studi piemontesi. – 1977. – V. 6. – P. 413.

²⁰ Savagna – (з італ.) корзина. В латинській мові для позначення різних корзин вживаються такі слова: aego (корзина для піску), canistrum (плетений кошик), cartallus, sorphinus, corbis, cumera (вербовий кошик для зберігання хліба), fiscina, panarium (кошик для хліба), sogacum (скриня) тощо.

²¹ Stacheta (stachet) – елементи кріплення латиних дощків. Це могли бути або шнурки (Див.: Ponza M. Vocabolario piemontese-italiano. – Torino, 1832 – Vol. 2 (E-P). – P. 150), цвяхи або заклепки для кріплення (Див.: Monti P. Vocabolario dei dialetti della città e diocesi di Como: con esempi e riscontri

жодному зі словників з латині ми не знайшли „каноні” в значенні „ядро”. Тому вважаємо доцільним перекладати цей термін у класичному розумінні – „труба, ствол”.

⁴⁸ Bombarda – бомбарда, велика гармата.

⁴⁹ Cavalletto – станина, лафет для гармат. Те саме, що cavalletus (лат.), chevalet (фр.), caballo (іспан.). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1883. – Т.2, col. 233a.

⁵⁰ Cunio (cuneo) – клин для гармат. У Дю Канжа: cuneus або cunius. Можливі різні значення: 1. Дерев’яний прямокутний брус, що притискав зарядну камору до ствола у гарматах архаїчних конструкцій. 2. Пристосування для зменшення віддачі. 4. Брусок, за допомогою якого здійснювалося кріплення ствола до лафетів. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1883. – Т.2, col. 656b; Пашкевич В. Курс артиллерии. Устройство и употребление артиллерии и ручного оружия. – Спб., 1888. – Ч. 1. – С. 9-10, 206, 225.

⁵¹ Cauigie – дерев’яний або залізний цвях. В італійській мові відповідниками є терміни caviglio (cavicchio) та caviglia, що позначають дерев’яний кілок, дюбель або нагель. Ними скріплювалися крокви. Кроква – два бруси, з’єднані в горішній частині під кутом і закріплені дошками кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1883. – Т.2, col. 238c; Carbone P. Il cantiere settecentesco: ruoli, burocrazia ed organizzazione del lavoro // Studi Piemontesi. – 1986. – Vol. XV, fasc. 2. – P. 353.

⁵² Pestone – знаряддя, яким трамбують (у вигляді обрубка колоди з рукояткою, або у вигляді порожнього важкого циліндра), трамбівка. У Дю Канжа зустрічається також pestrum, що позначає балку, брус або колоду. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis... – 1886. – Т.6, col. 294 c.

**Анатолій Кузь
(Черновці)**

„INVENTARIUM RERUM ARMORUM ET MUNITIONUM...” (ОПИСАНИЕ ВОЕННОГО ОРУЖИЯ КАФФЫ 1474 г.)

В статті автор детально аналізує документальний джерело по історії генуезької Каффи в останні роки її існування – Описання військового озброєння 1474 г., складене масаріями міста. Унікальний документ з колекції генуезького Банку св. Георгія проливає світ на стан оборонної спроможності факторії перед нашествием турок-османів. Вперше представляється повний текст документа з перекладом. Крім того, автор зробив докладні коментарі до латинського тексту, в яких охарактеризував озброєння в арсеналах Каффи.

Ключові слова: генуезці, озброєння, описання, комплект, бомбарда, копье, нотариус, латинь, переклад.

**Anatoliy Kuz’
(Chernivtsi)**

„INVENTARIUM RERUM ARMORUM ET MUNITIONUM...” (DESCRIPTION OF MILITARY WEAPONS CAFFA 1474)

The author analyzes in detail the documentary source on the history of the Genoese Caffa in recent years of its existence - Description of military weapons in 1474, composed of masaries. A unique document from the col-

lection of the Genoese Bank of St. George sheds light on the status of defensive trading before the invasion of Ottoman Turks. For the first time is the full text with the translation. In addition, the researcher made detailed comments to the Latin text, which described the weapons in the arsenals of Caffa.

Key words: Genoese, weapons, description, package, bombard, a spear, a notary, Latin, translation.

УДК: 94 (477) „15/16”

**Тарас Ковалець
(Чернівці)**

ПОСТАЧАННЯ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО У ПОВСТАННЯХ 20-30-х рр. XVII ст. В УКРАЇНІ

У статті розглядаються основні принципи, шляхи і засоби постачання та забезпечення як складової військового мистецтва запорозького козацтва у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. в Україні.

Ключові слова: Військо Запорозьке, військово мистецтво, постачання, матеріальне забезпечення, повстання 20-30-х рр. XVII ст.

Незважаючи на те, що при вивченні військового мистецтва запорозького козацтва першої половини XVII ст. у вітчизняній історіографії нагромаджена певна наукова література, у ній мало уваги приділено проблемі постачання і забезпечення козацьких підрозділів.

В українській історіографії кінця XIX – початку XX ст. можна виокремити дослідження С. Рудницького, який уперше, хоч і фрагментарно, розглянув забезпечення повстанського табору Т. Федоровича 1630 р.¹ У радянський період окремі питання, пов’язані з виготовленням зброї та боєприпасів для запорозьких формувань першої половини XVII ст., були порушені у працях І. Бойка², В. Сидоренка³, М. Стрішенця⁴. Роль українських міст у постачанні козацьких загонів вивчалася П. Михайлиною⁵ та В. Смолієм⁶. Археологічні розкопки та наступна реконструкція місця Берестецької битви 1651 р., проведені І. Свешніковим⁷, дозволили з’ясувати ряд особливостей зберігання і транспортування козаками продовольства, фуражу, зброї та боєприпасів. Окремі моменти, що стосуються означеної теми, були досліджені і в польській історіографії періоду соціалізму; так, Я. Віммер здійснив спробу визначити загальні принципи матеріального забезпечення збройних сил Речі Посполитої XV-XVIII ст.⁸

У сучасній українській історіографії знову ж таки вивчаються лише певні аспекти постачання й забезпечення Війська Запорозького 20-30-х рр. XVII ст. Наприклад, П. Кулаковським висвітлено

особливості річпосполитсько-московської торгівлі на Чернігівсько-Сіверщині у 30-х рр. XVII ст. як джерела постачання повстанських підрозділів⁹.

Таким чином, проблема постачання та забезпечення Війська Запорозького у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. досі не стала в історіографії предметом окремого комплексного дослідження і потребує подальшої розробки та вивчення. Саме тому метою нашого повідомлення є обґрунтована на відповідному джерельному матеріалі та результатах досліджень спроба з’ясувати основні принципи, шляхи і засоби постачання та забезпечення як складової військового мистецтва запорозького козацтва вказаного періоду.

Базовим принципом як польської, так і повстанської армії у 1620-1630-х рр. було „індивідуальне забезпечення кожного вояка і його участь у військових походах із власною зброєю та екіпіруванням”¹⁰. Так, у численних універсалах козацьких ватажків цей принцип згадується постійно. Наприклад, в у своїх листах Скидан вимагав від козаків, щоб ті „готові були як кіньми, так і їжею та зброєю”, тобто перед бойовими діями повністю самостійно дбали про власне озброєння, транспорт та провіант¹¹.

Як же відбувалося забезпечення Війська Запорозького зброєю та боєприпасами? Залізо видобувалося із болотної руди на невеликих підприємствах – т.зв. руднях. Основні центри металургії розміщувалися на Півночі України. У першій половині XVII ст. на Лівобережжі було близько 100 рудень, а на Поліссі – не менше тисячі. Це були механізовані мануфактури, на яких застосовувалася наймана праця¹². Вони належали переважно магнатам і шляхті, хоча чимало рудень орендували монастирі, зокрема Київський. Одна середнього розміру рудня могла видобути руди і виплавити за рік 500 пудів (близько 8 тонн) сиродутного заліза¹³.

Добування селітри (т.зв. селітрині промисли) теж було досить розвиненим на території України. Ним займалися, окрім шляхти, міщани та козаки¹⁴. Збереглися згадки, що у свій час на правах управителя шляхетських маєтків кількома варниціями у Дикому Полі керував навіть майбутній козацький ватажок Я. Остряниця¹⁵. Добували селітру зі старих городищ Київщини, численних курганів південно-східної частини Чернігівсько-Сіверщини, річпосполитсько-московського прикордоння¹⁶. Капітан коронного війська, відомий тогочасний інженер, артилерист і картограф Гійом Ле Вассер де Боплан згадував, що українське населення та козаки, зокрема, дуже вмілі „у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох”¹⁷.

Процес добування селітри був нескладним, але дуже копітким. У відписці білгородського воеводи Петра Пожарського в Розрядний приказ від 21 лютого 1639 р. згадується, що у Білгородському повіті виробництвом селітри займався „черкашенин Мисько на прізвисько Мострюк”. Розвідуючи поклади селітри, він пішов „для курганів на Муравський шлях” і знайшов там „у верхів’ях Сажного Дінця...

Жовтий курган”. Розробляючи план експлуатації, ремісник планував з того кургану видобувати по 15 пудів селітри за тиждень (тобто за місяць – близько півтонни), а для облаштування варниці йому було „в завод... треба 40 людей робітників, 40 волів тяглових, 2 котли мідних великих, відер по 100 і більше, і всілякий завод: прикатки і бочки, сокири і мотики, і підводи, і всілякі хлібні та істівні запаси”¹⁸.

В Україні значна частина селітряних варниць перебувала під прямим чи опосередкованим контролем Війська Запорозького. Перед кожним повстанням у них вироблялося стільки селітри, що деякі підприємливі люди певні партії навіть вивозили за кордон. Так, у відписці севського воеводи Я. Толоченова в Посольський приказ від 13 листопада 1636 р. згадувалося, що місяцем раніше (після повстання Чигиринського реєстрового полку) двоє „черкаських купців” везли на продаж чотири вози селітри з Пирятина в Москву¹⁹.

Селітра разом із сіркою та деревним вугіллям становила основні компоненти пороху для вогнепальної зброї. Виробництвом пороху займалися ковалі, пушкарі та зброярі. Для цього використовувалися спеціально обладнані млини і порохові склади, найбільші з них існували при замках, зокрема черкаському, київському, вінницькому, білоцерківському і контролювалися місцевими магнатами²⁰. Один коваль міг виготовляти до 15 каменів (тобто близько 500 кг) пороху на рік. Різні його види використовувалися для різних видів зброї: грубший – для ручної вогнепальної, дрібніший – для артилерії. Після з’єднання компонентів сирий порох виглядав як темне тісто, його «змочували ацетоном, місили і сушили», законсервовуючи для тривалого зберігання у т.зв. „коржі”²¹.

Козацькі підрозділи у 20-30-х рр. XVII ст., судячи із джерельних згадок, були дуже добре забезпечені боєприпасами. Зокрема, інформатор великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського польський ротмістр та учасник каральної експедиції 1638 р. проти війська Якова Острянина Хієронім Хжонстовський в одному зі своїх листів згадує, що здобутий 19 травня поляками козацький табір Путивльця навіть після важких дводенних боїв із майже безперервними перестрілками аж ніяк не потерпав від нестачі боєприпасів, „бо... пороху аж забагато мали”²². Схожою, очевидно, була ситуація і в козацькому таборі під Переяславом у повстанні 1630 р.²³

За джерельними даними, всьому польському війську для ведення бойових дій упродовж кількох тижнів було потрібно близько 20 тонн пороху²⁴. Зважаючи на те, що козацькі підрозділи значно повніше укомплектовувалися вогнепальною зброєю, ніж коронні, для підтримання боєздатності запорожцям, очевидно, доводилося заготовляти, зберігати і транспортувати десятки тонн пороху та боєприпасів.

Звідки ж відбувалося постачання Війська Запорозького зброєю? Значна її частина, очевидно,